

СЕМАНТИЧНИ ГНЕЗДА С ИЗТОЧЕН ПРОИЗХОД В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Иван Танев Иванов, Тракийски университет, Стара Загора

Доклад на Международната научна конференция "Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока". Философски факултет, Великотърновски университет „Св.Св. Кирил и Методий”. Велико Търново. 25-26 април 2014 г.

Semantic word clusters with Eastern origin in Bulgarian language. Ivanov I. T.

SUMMARY. The method used in this study divides the Bulgarian lexemes with non-Slavic, Proto Bulgarian or suspected of Proto Bulgarian origin into two groups. The first group contains words representing unproductive language isolates. The second group includes productive words that build separate semantic clusters, each one with its own semantic root and etymology. Language isolates of the first group all have Altaic origin. The semantic roots of the enlisted 12 semantic word clusters all have Eastern (Iranian, Indo-Iranian, Mesopotamian and Dravidian) etymology. Some of the words from the later semantic clusters are also found in many Eastern European and Slavic languages as language isolates. These facts cast doubt on the conception that these eastern words are borrowed from the eastern Iranians during ancient Slavic times. They substantiate the hypothesis for the important role of Proto Bulgarians as donors of these words into the First Bulgarian kingdom state language that later became an official language of many newly found Slavic states. This hypothesis is consistent with the modern conception, based on archeological and historic data, for Proto Bulgarians as possessing prominent elements of eastern origin in their culture.

В традиционното изследване на т.н. прабългарски думи в българския език всяка дума се разглежда поотделно и се търси нейната възможна етимология. За целите на настоящото изследване се предлага друг подход, при който се търси семантично и етимологично родство между посочените прабългарски или предполагаемо прабългарски (старинни неславянски) думи, което позволява разделянето им на две групи.

В първата група попадат такива думи (езикови изолати), които нямат смислова връзка с други думи от българския език. Дотолкова, доколкото всяка дума се изгражда върху определен семантичен корен, може да се каже, че тази група включва само думи, образувани от непродуктивни и закърнели в българската езикова среда семантични корени. Примери за такива прабългарски езикови изолати са *пашеног*, *шаран*, *беч* (изба), *шейна*, *тояга*, *бъбрек*, *сал*, *колчан*, *бахур* и др. Характерна особеност на тази група е малкият брой и алтайско-сибирския (тюркски) произход на съдържащите се в нея непродуктивни думи. На тази основа беше изказана хипотезата за малочислеността и централноазиатския (сибирскоалтайски, тюркски) произход на прабългарската компонента на българската народност. Тази хипотеза обаче не отчита значителното сарматско, източноиранско присъствие в състава на прабългарите, подкрепено от данните по тяхното археологическо наследство (Димитров 1987, 98; Ангелова 1995, 2, 5-17; Рашев 1993, 23-33; Рашев 2004, 12-13), погребална практика (Григоров 2006 (1-4), 47-64), религиозен култ и храмове (Дончева 2002, 73-93), владетелски имена (Бешевлиев 1967, 237-247; Чобанов 2006, 78-87), език (Тафраджийска 1980, 43-51; 1982 (3); Стоянов 2004, 485-499), антропологични изследвания на костния материал (Балан и Боев 1955, 347-370; Йорданов 1976, 171-213; Рашев 2008, 262-264), монументално строителство (Чобанов 2006), историографски данни (Бакалов 2003, 44; 2000) и домашна титулатура (Степанов 1999, 63-104; Иванов 2011, 212-223).

Във втората група попадат неславянски (прабългарски или подозирани за прабългарски) думи, всяка една от които изгражда отделно, многочислено семантично

гнездо в българския език. Всяко такова гнездо е получено вследствие обрастването с производни думи на определен, силно продуктивен в българския език семантичен корен. Като примери за такива широко известни, силно продуктивни в българския език думи със сигурен прабългарски произход могат да се посочат *книга*, *печат*, *тълмач*, *белег*, *багра* и др. Още в ранното средновековие тези думи са заимствани в повечето славянски и източноевропейски езици, където обаче те не изграждат семантични гнезда и остават и досега като езикови изолати. Следователно, за разлика от горепосочените изолирани и непродуктивни прабългаризми с алтайски произход, част от прабългарските думи, независимо че са приети и в други източноевропейски езици, проявяват способността да изграждат големи семантични гнезда само в границите на българския език.

Горният пример ни дава повод да потърсим и други подобни неславянски, но широко славянизирани думи, които в българския език изграждат големи семантични гнезда, а в другите езици имат вид на непродуктивни езикови изолати. По-долу е представен един значителен брой от такива характерни за българския език семантични гнезда, които като правило имат сигурен или най-вероятен източен произход на техните семантични корени. Направен е опит да се обясни това езиково явление като наследство от прабългарите.

1. Семантичен корен "кут - малък". Думата *кутри* (основа кут + суфиксите „-ар” и „-и”) се среща в Кирило-Методиевия старобългарски език със значение „малък, дребен, ситен”. Други старобългарските производни думи от този семантичен корен са *скъден*, *оскъден*, *оскъдица*, *скъдно*, *скудо* "малък, малко, недостатъчен, беден" и сложни думи *скудоумие*, *скудомислие*, *скудна храна*, *скудост* (бедност, недоимък), *оскудение* „обедняване”, *скудолетие* „кратък живот”, *скудел* „тленни останки”, *скуделница* „място за съхранение на тленните останки, гробище”. Друга старобългарска дума производна на този корен е *худъ* и *хуждий* „малък, дребен”. От нея произлизат думите *худал*, *худол* "малък, ситен, дребен", *худароден* – "човек с нисък произход" и глаголът *худеть* „отслабвам, измършавявам”, запазен в съвременния руски език.

Думи от вида *худ*, *худа*, *худо*, *худий* са използвани в много славянски езици след XI в. Обяснение за това се търси в съществуването на праславянския корен **хидъ* < и.е. корен * *ksoudo* и родствен с древноиндийското *ksudras* „малък” (Срезневский 1912).

Като рядка и диалектна дума *кутри* е отбелязана в българския език със същия запазен смисъл „малък, дребен, ситен” (Займов 2004). В днешния български език от нея идват думите *кутре* – „малко кученце” и *кутре*, *кутел*, *кутелче* – „малкия пръст от китката на ръката”. В говора от Предбалкана се употребява думата *прикутрям*, която означава „отрязвам малка част от нещо” (Ковачев и Тотевски 1998, 60), сходно с друга местна дума *кутуля* „режа, отчупвам края на нещо, скъсявам” и *кутул* „животно със счупен рог”.

В (БЕР, 160) бегло се обсъжда възможността за извеждане на българското *кутре* – „малко кученце” като звукоподражателно на междуметието при много народи за викане на птици „кът, кът”.

Българската дума *кутри* няма славянска етимология, но има убедително санскритско и протоиндоиранско съответствие. На санскрит *ksudraā* значи "малък, дребен, ситен". В езика на протоиндоиранците, същата дума е звучала като *kšudra*. От тази дума е образувано и названието на четвъртата каста в древна Индия - шудрите, които са били предимно от завареното дравидско население. По тази причина не е за изненаждане мнението на езиковедите (Burrow & Emeneau 1961, XVIII; Burrow 1984), че тази ведическа дума е заемка от езика на древните дравиди и се използва като коренна дума в съвременните дравидски езици: драв. **kudda* „малък” (тамил. *kuṭṭam*, малаялам *kuṭu*, тода *kuṭ*, каннада *guddu*, тулу *gidda*, телугу *gidda*, курух *gudrū*, брагуи *ghuddū* „малък”.

Веднаж заимстван, дравидският семантичен корен образува производни в множество индоарийски и ирански езици: индоарийски *khutta – „малък, дребен”, авестийски kutaka – „малък”; пехлеви kutak, kotak – „незначителен, дете”; перс. kuta – „малък”, kutah – „малък”, koda, kodek – „дете”, kutulu – „дребен на ръст”, вахански кѳт, ягнобски kuta, кюрдски kuta, пехлеви kutak, талишки kũto, персийски kutah, шугнански, хуфски, рошански, бартангски kut, гилянски kũto, искашимски кѳт, сариколски kũt (Абаев 1958), санскрит katus, дардски kōt, khuto, хинду-урду chat, тох.(б) k.tk – „малък, краен” (Adams 1999; Стеблин-Каменский 1999, 220). Един от арменските царе носил името Хосров II Котак (330-338 г.), което значи Хосров II Ниския. Персийската дума kutak – „малък, дребосък” е заимствана в турски като küçük – „малък, дребен”.

Горните данни подкрепят предположението, че старобългарското *кутри* – „малък” може да е прабългарска дума с посочения ведически и дравидски произход. Това обосновава хипотезата прабългарското название *кутригури* да се преведе като „малко племе, малък род”, вземайки пред вид общоиранската дума *гур* – „племе, род”: персийски *gūr*, осетински *gur* – „племе, народ”, *guyryn* – „раждам”. В средновековна България западната част на днешна Македония е наричана *Малката земя*, а също и *Котокия* и *Кутмичевица*. Вземайки пред вид, че двете названия – *Кутмичевица* и *Котокия* съдържат посочения семантичен корен *кут*, *кот* „малък, ситен, дребен” заключаваме, че те могат да имат прабългарски произход, преведени на старобългарски като „малката земя”.

2. Семантичен корен „дул – цев, сопло, тръба”. Този извънредно продуктивен семантичен корен е създал в българския език огромно семантично гнездо. Тук се включват както старинните думи *тул*, *тулба*, *тулово*, *туловище*, *тръба*, така и по-новите думи *дуле* (Илчев 1974) „тръба, тръбичка”, *дулица* (Вакарелска-Чобанска 2002) „горен отвор на стомната”, *дулица* „свинска зурла, муцуна”, *дулич* „отвор във вратичката на печка”, *дуло* (БНТ 1970) „чучур, гърло”, *дуло* „цев на огнестрелно оръжие” и т.н. Някои от тези думи са заимствани в езиците на съседни и по-далечни народи, където са се превърнали в лексемни изолати.

Обр. 1. Сребърно позлатено сасанидско блюдо. Съкровище на бат Кубрат патриций от Малая Перецепина. Вижда се формата на колчана, подобна на тръба, дуло.

Думата *тул* – „колчан; тръба, затворена в единия си край за държане на стрели” (обр. 1) е прабългарска, преминала в старобългарския език. От своя страна старобългарската дума *тул* е заимствана в много източноевропейски езици – словенски *tul*, старочешки *túl*, чешки *toul*, староруски *туло*, унгарски *tulba* – „колчан” (Цонев 1984, 119). Старинните български думи *дуло* и *тръба* „цев, сопло” нямат славянска етимология и могат да се изведат от посочените *тул*, съответно *тулба* чрез известния фонетичен R→L преход. *Тръба* е фонетичен вариант на *тулба*. образува множество производни в старобългарския език – *тръбя*, *тръбене* и др. Старобългарските думите *дуло* и *тръба* са заимствани в няколко славянски езика и вероятно в старовисоконемски като *dola* – „тръба”.

Туловище е старобългарско и съвременно българско понятие, означаващо онази част от тялото на човек или животно (трупа), която има формата на тръба. Съдържа

работник”, *мъздъница* – „място, където се събират налози, данъци, мита – митница”. От *мизда* са образувани и старобългарските и новобългарски думи *възмездие*, *овъзмездявам*, *мъст*, *отмъщение*, *отмъстител*, *отмъстителен*, *отмъстявам*.

Старобългарското *мизда*, *мъзда* има най-вероятен източен произход. Поне 10 века преди създаването на старобългарския език такава дума е съществувала в авестийски и санскрит: на авестийски *mīzdəm*, на санскрит *mīdhām* – „заплата, възнаграждение”. Интересно е, че същата дума в авестийската й форма *mīzd^hóm* – „заплата”, подобна на старобългарското *мъзда* се използва днес в албански.

4. Семантичен корен **кол**, **коле**, **сел** „край на период, начало на период, период, интервал от време, срок”. Арабският пътешественик Ал-Бируни, живял в Индия от 1022 до 1024 г. съобщава, че в Индия се употребявал календар, въведен от източноиранския народ саки (наречени „шака” от ранните индийци) (Добрев 1998, 38). Календарът е наречен *шака кала* т.е. „сакска година”, където *кала* на санскрит означава „интервал от време, период от време, срок, година”. Подобна е и сакската дума *sal* - „година”. В пехлеви *sāl* – „година”, в пушунски *kāl* – „година”. Други подобни думи са санскритското *kaale* - „срок, край на определен отрязък от време” (Кочергина 1994, 336) и *kalpa* - „интервал от време, равен на една година - 360 дни”. Санскритското *kalpa* - „година, срок от време” е заимствано от тохарите (*kālp*) и хотаносаките (*kalpa*) със същото значение. Това понятие се съдържа и в индо-арийските думи *kalpīrṇayak* „човек, който съставя календара”, *calendar maker*) и *калиюга* – ведическо название на древна историческа епоха, *kalya* - староиндийска дума със значение "утро, начало на деня".

В заключение, древните индо-арии и иранци са употребявали сходните думи *kālp*, *kālpa*, *sal*, *sāl*, *kāl*, *kalnīr*, *kalya*, *кала*, *каале*, *кална*, *сала*, *калиюга* със значение „година, начало на нов период от време, срок, период от време, време”. Тези думи съдържат общия семантичен корен *kal*, *sal*, който им придава това значение. Посоченият неславянски, източен семантичен корен присъства и в българския език, където е създал голямо семантично гнездо от старинни български думи с подобно значение:

Кол (1) - старинна българска дума (БЕР) със значение „време”. Среща се в изразите: „не ми е кòли” = нямам сгодно време; „не беше ми кòлица” = не ми беше сгодно време (Тетевен) (БЕР, с. 544); „да не му е кòли” = да няма сгодно време, т.е. да няма късмет, да не живее дълго (старинна, клетва от Трявна) (Даскалов ОДА Габрово).

Кол (2) - старинна българска дума със значение „интервал от време, равен на един месец при определяне на бременност”, т.е., *Кол* (2) - „месец” (БЕР, с. 544).

Кол (3), *коли* (стблг.) (Цонев 1919, 93) – „време; срок; момент от времето, спрямо който се определя миналото и бъдещето”. Например: „не ми е коли” (още в стария Апостол) = „нямам време”; „не беше ми колица” (в Тетевен) = „нямах време”; „да не ти е коли” (клетва) = „да нямаш време”, т.е., „да умреш без време”. Други изрази: „кол се върнеш, нашият ур (спокойствие ?) се разваля”, „колем не си тръгнал, хич не тръгвай”, „Откол е Митър затворен, ратаите нямат почивка, овчарите нямат заплата”, „Откол е Мехмед субаша, мома при майка не ляга”.

Кидава – „времето около 4 часа следобяд, когато Слънцето започва да залязва” (Вакарелска-Чобанска 2002). Това е всъщност „краят на работния ден”. Съдържа основата „кол” и посочения по-горе старинен суфикс „-ав”.

Отколе означава "отдавна, от преди много време, преди голям интервал от време" и съдържа основата „коле” и предлога „от-”. Вариант *отколешен*, т.е., „отдавнашен, който е от преди много време”.

Отселе - старинен вариант на *отколе* със същото значение. Среща се в т.н. Именник на раннобългарските владетели и в уводната част на Елинския летописец. Основата на *отселе* и *отколе* е „сел, кол”.

Докле - съкратена поетична форма на *доколе* – „докато, интервал от време от някакво начало до определен момент”.

Колчем (*коле*) означава „винаги когато”, и посочва, че някакво действие се извършва периодично, през голям интервал от време. И в тази дума основата „кол” има същото значение - голям временен интервал, срок от време.

Към горния списък биха могли да се добавят и не добре изяснените старобългарски календарни понятия Коложег (Коллак), Коловоз и вероятно Коледа.

Коложег (*Коллак*) – название на месец януари и *Коловоз* – название на месец август. Тези старобългарски понятия са усвоени и се използват в същия смисъл от сърбите и хърватите. За тях смисълът на тези думи е неясен и те търсят какви ли не обяснения на основата на сръбски и хърватски думи (през август се „возят”, т.е., карат коли, пълни със зърно и т.н.). Общата част на *Коложег*, *Коллак* и *Коловоз* е *кол*, за която можем да предположим, че е техен семантичен корен, съвпадащ с посочената старинна българска основа *кол* (интервал от време, в случая месец). По-неясен е смисълът на добавките *-жег* (може би фонетичен вариант на основата *сеч* на старобългарското название на месец януари *сечен*, т.е., *студен*) и *-воз* (може би „горещ, усилен”, сравни руското *возня* - „усилно, напрегнато състояние, безпокойство, тревога”). Хипотетично, *Коложег* – „месец студен”, т.е., януари и *Коловоз* – „месец горещ”, т.е., август.

Коледа – второ название на християнския празник Рождество Христово, честван в нощта на 24 срещу 25 декември. Освен неясното название Коледа християнския празник при българите се съпътства със значителна езическа, соларна обредност и новогодишен смисъл (Стойнев 1988, 105).

Изказани са няколко хипотези за произхода на названието *Коледа* при българите, от които следните две имат основно значение. Първата хипотеза извежда Коледа от названието на песните, с които се обявява на света раждането на Младенеца (при гърци *Καλάνδα* и *κάλαντα*, старобългарски **Каланьды**, румънски *colindă*, полски *Kołąda*, *Kołądy* (*коленда*), на руски *колядка*, чешки *Koleda*, украински *коляда* и *колядники*, сръбски и хърватски *коледа*). Втората хипотеза извежда Коледа от римското название *kalenda* на първия ден от всеки месец в римския календар. Денят *kalenda* се обявявал от жреците (*pontifex*) чрез произнасяне на магическа фраза, в която многократно се повтаряла думата *salvo* – „аз извиквам”. На този ден се плащали лихвите по заемите, които се фиксирани в отделен списък, наречен *calendarium*, оттук идва и терминът календар (Календарные обычаи 1983, 28-33).

Посочените две названия, на рождественските песни и на деня за плащане на лихвите, имат обаче един и същ семантичен корен, този на латинския глагол *calere* – „да извикам, да известя”, родствен с подобни глаголи от други индоевропейски езици: гръц. *καλέω* „известявам” и *καλώ* „да нарека, да се позова”, англ. *to call* „зова, обаждам се, наричам”, старо-англ. *ceallian*, тевтонско **kallojan*, фароски *kalla* „обаждам се”, исландски *kalla* „обаждам се, да назова, да се позова, крещя”. Значението на този корен няма нищо общо със смисъла на българския термин *Коледа*. В добавка, посочените две хипотези не засягат нито новогодишния характер, нито езическите и соларни елементи в българския празник Коледа.

Посочените особености на празника Коледа, както и самото название Коледа може да имат източен произход. Християнският празник Рождество Христово се чества от IV в. насетне като продължение на един от най-големите езически празници на древните източни народи - египтяни, месопотамци, перси, кавказци - празникът на Раждащото (Възраждащото) се Слънце. По-късно езическият празник е приет и от римляните. Денят на зимното слънцестоене, 21-22 декември, е приеман като ден на смъртта на остарялото Слънце, а три (!) дни след това е чествано възраждането на младото Слънце. Тези източни представи за годишния четирисезонен слънчев кръговрат и за създаването на Слънцето на третия (!) ден от сътворението на света са отразени в Стария завет. Те са залегнали и в религиозните представи на българите чрез т.н. „колело на живота”. Предхристиянският празник на Възраждащото се Слънце е имал смисъл на „край на старата и начало на новата година”. В този смисъл са и

запазените езически елементи в българския празник Коледа (огнена главня – бъдник, коледарски дружини с новогодишни пожелания, почитане на младия бог – Слънце и на неговия наместник на Земята – огъня и др.), които са напълно тъждествени с езическите елементи на празника на възраждащото се Слънце, съхранен при кавказките чеченци и ингуши (Иванов 2006, 51-58; Ivanov 2006/2).

Горните исторически обстоятелства и посоченото семантично гнездо позволяват да се предположи, че *Коледа* е старобългарско календарно понятие с източен, предхристиянски произход. В тази връзка *Коледа* може да се разглови на посочения по-горе семантичен корен *коле* и суфикса *-да* (сравни *беседа*, *ливада*, *свобода*, *войвода*, *юзда* и т.н.)

Освен с названието *Коледа* празникът Рождество Христово при българите се нарича и с названията „Корчун, Крачун, Крачунец, Крачол”. Сходни на тези названия на празника се срещат и при съседните на българите народи, при армъни (български куцовласи) и румънци *Craciun* (Крачун), унгарци и някои южнославянски народи *Karacson* (Карачон).

Думите Крачун, Крачил и Крачол доскоро са изпозвани като български лични имена, а днес са запазени като старинни български фамилни имена. В сръбския и хърватски езици *Крачун* е лично собствено име. Подобно лично име има и при румънците – *Krosi* и при унгарците – *Karacsony*. В БЕР смисълът на това име се извежда от значението на старобългарската основа *крт* – „човек с нисък ръст, нисък човек, кратък”.

Освен в балкано-карпатския регион, названието *крачун*, *карачун* има по-обширно разпространение (Календарные обычаи 1983, 109-110). На словашки *Крачун* означава Рождество Христово. При поляците едно от названията на обредния хляб е *крачун*. В руския език думата *корочун* е означавала денят 12 декември по стар стил (25 дек по нов стил, денят Коледа), също зимното слънцестоене, а също и "смърт". Източнославянските народи употребявали думата *корочун* в смисъла на „край, завършек на човешкия живот”, „внезапна смърт на човек в млада възраст” (Токарев 1957, 108-109; Десницкая 1976, 22-25). Като изключение *Карачун* – название на възвишение до град Славянск, Източна Украйна.

Предложени са няколко възможни тълкувания на неясната дума *крачун*. А. В. Десницкая я извежда от древноалбански корен, с който албанския учен Э. Чабей обяснява албанското название на коледния бъдник, означаващ „пяна”. Токарев (Токарев 1957, 108-109) хипотезира, че „...при някои праславянски племена Крачун, Карачун представлява име на божество на зимата и смъртта, в чест на което правели празник около деня на зимното слънцестоене”. От своя страна руските учени С. А. Токарев и К. Эрбен извеждат от древнославянския корен *крт* значението „край, конец, свършек, кратък, скъсен” на думата „крачун”. Молдавският учен Ю. В. Попович достига до важния извод, че „...главната особеност на празника Крачун се състои в почитане на Слънцето, на неговия наместник на Земята – огъня и на починалите родители” (Попович 1976 а, 145). Той предполага, че самата дума *крачун* идва от езика на древнославянските племена от Карпатския район, откъдето тя се разпространява по-нашироко в славянските езици и се възприема от източнороманските езици и от унгарците (Попович 1976 б, 144).

Авторът на настоящата статия приема като научно обосновани извода на Попович за старинен, източнодунавски (в смисъл старобългарски) произход на названието Крачун (*Корочун*, *Craciun*, *Karacson*) и мнението на Токарев и Эрбен, че значението „край, конец, свършек” на Крачун може да се изведе от праславянския (т.е., старобългарски) корен *крт*. Разглеждани като старинни и източнодунавски по произход, названието Крачун и неговия семантичен корен *крт* са най-вероятно прабългарско наследство, защото те възхождат към посоченото по-старо, източно

календарно понятие *sal, sāl, kāl, kāl̄p, kāl̄pa, kalya* – „хронологичен край, завършек на временен период, край на календарен период, равен на една година”.

5. Семантичен корен „**кърч** - глинен съд, чаша, кърчаг”. *Кърчаг* е старобългарска дума, наследена от езика на прабългарите, означаваща "глинен съд, гърне, стомна, чаша". Старобългарската дума *кърчагъ* съдържа основата **кърч** и старинния суфикс „-аг”. Семантичният корен *кърч* в българския език е обрасъл с множество производни думи: *кърчаг, кърчъминица* „кръчма” (стблг), *кърчма, кърчмар, картуна (кратуна), кратун месец* (октомври, когато се пие младо вино с кратуна), *карта (картица)* „глинено гърне с дръжка, бъклица”, *кърк* „гърло” (стблг), глаголите *кърря, къркоря, къркам, къркач* „пияница”. За значението на глаголите виж изразите “гърнето къкри на огнището”, “яденето къркори на огъня”, „къркам – пия вино (от кърчаг) в голямо количество” и т.н.

От старобългарски *кърчаг* е преминала със същото значение в езиците на много съседни народи: в руски и украински като *корчага*, румънски - *hărgăn*, в унгарски *hírgit* (Цонев 1984, 62), в сръбски *крчаг*, чешки *krčah* (Младенов 1979, 197). Селищев посочва албанските *kertšak, gertšak* „кърчаг” като старобългарски заемки (Селищев 1981, 153, 181). Староруското *корчма*, румънското *ciŕciumâ (ciŕismâ)* унгарското *korcsma* „кръчма” се смятат за заемки от старобългарски. Селищев посочва албанското *kërçma* „кръчма” и *kërçmar* „кръчмар” като заемка от български. Заетите в посочените езици български думи закономерно са се превърнали в лексемни изолати.

Етимологията на българската семантична основа **кърч** трябва да се търси в източноиранските и индоарийските езици: на староиндийски *kāraka* – „стомна, съд за вода”, *saḡu* – „котел”, в съвременен хинди „*кърке, гъгри*” означават “гърне” (виж по-горе българските глаголи *кърря, къркоря, къркам*), в ягнобски *gurčak* – „глинен съд с чучур, стомна” (Андреев и Пещерева 1957), осетински *kærc*, ягнобски *kr`zkh*, пуцу *krasta* - мях. Дума, подобна на *kāraka, gurčak* е заета и в тюрски: *kolçak* „съд за вода”, тюрски *koğçak* „мях”.

6. Семантичен корен "**сур, сил**". Произлиза от източно-иранската (авестийска) дума *sura*, регистрирана в писмен вид през VI-ти пр. н.е., която означава „копие, острие, сила, мощ, власт”. В българския език образува мощно семантично гнездо, включващо думите:

сула, сулица (старобългарски думи) „късо метателно копие” (Илчев 1998, 485). Заето в румънски *sul, sulă* (Цонев 1984, 25).

сул „долно кросно от стан” (стблг), заето в ръмънски *sulul* (Цонев 1984, 60).

сила „механична проява на взаимодействието между телата, водещо до преместване или деформация”. От тази дума са образувани огромен брой производни – прилагателни, съществителни и глаголи. От същата авестийска дума *sura*, в смисъл „сила”, са образувани и по-късните средноирански думи *zog* и *zogva* „усилие, насилие, натиск”, които посредством османотурския език са преминали в съвременния български език.

шило „късо метално острие за продупчване на кожи, тъкани”,

шиля „заострям края на тънък и дълг предмет – молив, кол, игла”,

шуля „остър кол за пробиване на дупки при садене на ново лозе”,

сулиндар „ледена висулка” (-дар е старинен суфикс, -ин- е съединителна частица),

(д)журкам – (глагол) разбърквам гъста течност с къса, дървена пръчка. Производни: (д)журул, джурул (БНТ 1970), джурило, джурулек (Даскалов ОДА Габрово) „къса, дървена пръчка за джуркане, разбъркване”; джурулек „дървена бъркалка с кръстачка на края”; чурилка (Етнография на България 1974), чюролика „късо, дървено бутало за биене на мляко в буталката (мътилката)”; джуркан (сварен и смачкан) боб, джуркана коприва, джуркани картофи и т.н.

жур „чеп, чвор” (дума от тайния говор на българските зидари). Сравни тази дума с производните на глагола (д)журкам.

черясло „плосък, отвесен железен прът, важен елемент на плуга и ралото” (обр. 4). Поставя се пред лемежа. Задачата на черяслото е да разреже и разрохне почвата за да се улесни нейното загребване и обръщане от вървящия след него лемеж. Думата може да се разглоби по формулата *черясло* = *чер* + *ес* + *ло*, където *-ес* (*-ез*, *еж*) и *-ло* са старинни български суфикси. За *-ез*, *-еж* сравни Поляз, летеж, градеж, строеж и т.н., за *-ло* сравни огледало, стъргало, чепкало, клепало и т.н. *Чер* е семантичен корен, съвпадащ с посочения по-горе. Думата *черясло* е обрасла с два суфикса, което говори за нейната извънредна старинност. Семантичният ѝ корен заедно с вътрешния, по-древен суфикс (*черяз*) може да е дал началото на важната производна дума *желязо*. Според (БЕР, с. 534-535) старобългарската дума *желязо*, срещаща се във всички славянски езици е заемка и няма убедителна славянска етимология. Изказана е хипотеза за източен произход на думата, която тук се подкрепя от представената връзка *желязо* < *черяз(ло)* < *suga*.

Обр. 4. Черясло от ковано желязо.

Думите *сулица* и *сила* присъстват и в руски и староруски, където се смятат за ранни заемки, в оригинал *suga*, от скито-сарматското население на Северното Причерноморие, говорещо на език близък до авестийския и родствения му санскрит. Според руски учени това заимстване е станало в ранната праславянска епоха. Тази хипотеза не обяснява наличието на посоченото голямо семантично гнездо в българския език и диалекти, образувано от посочения източен семантичен корен, и присъствието само на отделни лексемни изолати в другите славянски езици.

7. Индоирански семантичен корен *ksara (sara)* „вода, мия с вода”. Образува санскритските думи *ksara (sara)* „вода, поток, ручей, теча, мия с вода”, глагола *ksarati* = „теча (за поток, вода)”. Аналогичният глагол в близкия на санскрит авестийски език е *zarati* = „теча (за поток, вода)”. Този корен не е типичен за славянските езици, но в българския образува обширно семантично гнездо:

Шерте „дървено каналче за вода, улей, подвеждащо потока вода към воденичното колело” - италианска дума, която според Винченцо Д’Амико (D’Amico 1942) е наследена от Алцековите българи. Думата има ясен източно-ирански произход и е идентична с названието „*шори*” с което местното таджикско население в земите западно от град Балх (дн. Северен Афганистан) е наричало поточетата и малките рекички (Бартольд 1965, 56). В шугнански *zirav*, кховарски *s`ur* – езеро, река, осетински иронски *сьыртт* – шуртене на вода. В пушунски *šur*, *šar*, *šir*, *shurkay* – пливък на вода, идентично с нашето *шурти*, диалектното *шурка* – тече (Стоянов 2000, 295). Във вахански *šaršara*, *šaršəra* – водопад, канал с бързотечаща вода, улей за воденица, ягнобски *čara*, *šara* - водопад (Стеблин-Каменский 1999, 329).

Шурти (глагол) „водата излиза като струя”.

Чури (глагол) „коминът чури - дими, пуши” - дума от Македония и Украйна.

Чурка, *чочур*, *чучур*, *чучуверка* „тръба от която излиза вода”.

Църка, *цирка* (глагол) „излиза струя вода или мляко при доене на овца, крава”.

Цирел - славянизирано в *цирей* – „подкожно огнище инфектирано с гноини бактерии, което при спукване изпуска течност” („-ел” старинен суфикс за деятел).

Шопурти (глагол) – „чува се звук на падаща вода”.

Шопурка „чешма с много чучури”.

Шопур „чешма”.

Чирник „ручей” - старобългарска заемка в руски.

Чиране „извори на река до град Чирпан, където местните хора си перат дрехите”. Възможно това местно название е дало името на града.

Чълн (*чълн, чун, чамница*) – (стблг.) „лодка-еднодръвка”. Славянската дума за това понятие е "лодка" и "ладия", производни на „ладонь” (длан).

Чулнар, шурнар, шулнар „лодкар”.

8. Семантичен корен „**кор**”. Съдържа се в прабългарските думи *корил* (*куруил, крил, крэлък*) „матрица, шаблон, калъп, тяло с кухня, леярско сърце” (Изборник, 1073 г.), *куруилна, харания, корем*. В рамките на хуно-тюрската хипотеза за произхода на прабългарите *корил* се извежда от основата *kōg* на тюркския глагол *kōgmek* – „гледам, виждам”, която образува тюркските думи *kōrk* – „образ” и *kōrklüg* – „красив” (Наделяев и др. 1969, 317; 318). Между *корил* и *kōg* обаче няма семантична връзка, а звуковото подобие е проблематично. Ясна семантична и етимологична връзка може да се намери на основата на индоевропейските езици.

В средновековието матрицата (*корилът*) представлявало тяло от глина, част от която преди изпичането се отнема за да се оформи подходяща кухня (леярско сърце, сърцевина, вдлъбнатост, ядро). В кухнята се налива примерно втечен бронз и след изстиването му се получава бронзово тяло с необходимата форма. Изработването на корила е изисквало действието „дълбаене, отнемане на част от вътрешността”, от тук етимологията на названието *корил* може да се търси в глаголи, означаващи подобни действия. Най-подходящ за целта е праиндоевропейския глагол **grod* – „правя жлеб, дълбая, гравирам” с производни **kart-/-e-* „вътрешни органи при човек - стомах, корем, сърце, черва” и **k'erd* „сърцевина, ядро, средина, сърце”. От последната праиндоевропейска дума са образувани застъпниците за „сърце” в повечето индоевропейски езици. От глагола **grod* е образувана праиндоевропейската семантична основа **koǵ* „вътрешност, кухня, дълбая, ядро, вътрешни органи на човек, сърце, корем”, съвпадаща с посочения семантичен корен **kor**. На английски *core* – „леярско сърце, сърцевина, ядро, изрязвам сърцевината на плод”.

Прабългарската дума *корил* може да се разглоби на „-ил” (характерен прабългарски суфикс, сравни прабългарските думи *крагуил, боил, печатил, берсил, батавил* и личните и родови имена *Избил, Вокил, Кордил*) и посочената праиндоевропейска семантична основа **koǵ*.

Думата *куруилна* означава "казан с дръжки" и е пряка производна на *корил*, отхвърляща тюркската и подкрепяща представената семантика на корена **kor**.

Съвременната българска диалектна дума *харания* (голям меден съд, ператник, по турски "казан") е подозирана за прабългарска, по-късно славянизирана чрез суфикса „-ия”. Тази дума се представя от някои автори като съхранена раннотюрска R-форма, съответстваща на къснотюркската Z-форма "казан". Тук се има пред вид настъпил кълсен (XI-XII в.) фонетичен R→Z преход в някои тюркски езици (кипчакски, печенежки, кумански, огузки). На тази основа думите *харан(ия)* - *казан* се изтъкват като доказателство за раннотюркски R-форми в езика на прабългарите и за тюркския характер на този език. Горният анализ обаче показва, че прабългарското *харан(ия)* може да е вариант на *куруилна* и друг рефлекс на праиндоевропейската семантична основа **koǵ*. Чрез добавяне на извънредно производителният ирански суфикс „-an” към тази основа безпроблемно се образува индоевропейската дума *koran* → *харан* с посоченото значение, която по-късно може да е заета от тюрките и преобразувана в късната Z-форма „казан”.

Думата *корем* е прабългарска. Някои учени я смятат за тюркска (в някои тюркски езици *карън* - корем), но пред вид на индоевропейския характер на семантичната основа **koǵ* тя може да е древно-индоевропейска и прабългарска, а в последствие (V - VI -ти век) да е заимствана от ранните тюрки. В Троянския диалект е запазено значението на думата *корем* като „хралупа или коруба на дърво” (Ковачев и Тотевски

1998, 39), което подкрепя извеждането на *корем* от индоевропейската семантична основа **koǵ*.

Към това семантично гнездо би могло да се добави и старобългарската дума *кораб* (голям плавателен съд). Тази дума е навлязла в славянските езици от някакъв неустановен език, който обаче не е гръцки, защото по времето на заимстване все още не е имало контакт между праславяни и гърци. От исторически съображения това може да бъде езика на скитосарматите и родствените им прабългари. Няма семантични проблеми *кораб* да се изведе от посочения корен **koǵ*. По стените на Плиска има много рисунки на кораби. В славянските езици (без български) *кораб* е изолирана дума, докато в българския език тя член на представеното българско семантично гнездо. Други сродни думи от това гнездо са: 1) *крабиш* - старобългарска дума, означаваща „кош, голям съд“; 2) *крабица* - старобългарска дума, означаваща „ковчежче, кутия, сандъче“; 3) *кораб* - "голям съд (800 – 1000 литра обем) с капак, качен на волска кола, за пренасяне на набраното грозде от лозето до избата; 4) *гроб* - старобългарска дума, означаваща „ковчег“; 5) *гурво* - старобългарска дума за „кухина, пещера“, сходна с подобна иранска дума. Подобни производни могат да бъдат и следните български думи: *коруба* (глагол *изкорубен*), *череп*, *черупка* (варианти *шлюпка* и *сушльо* – „множество шлюпки“).

Част от посочените по-горе думи (*коруба*, *кораб*) присъстват и в повечето славянски езици. В БЕР те се извеждат от думата "кора" и от праиндоевропейския глагол **keǵ* - режа. В действителност, тези думи могат да се разглеждат като част от голямо семантично гнездо, образувано от корена **кор** и вероятно наследено от езика на прабългарите.

9. Семантично гнездо **жертва** (стб) – „дар на божеството“, косвено „съзнателно понасяне на лишения“. Заета в руски *жѣртва*, „жертва“, румънски *jertfă* „жертва“, *jertfelnic* „жертвеник“. Старобългарската дума *жертва* е дала множество производни в старобългарския и съвременен български език: *жѣртва*, *жрътва* „жертва“, *жрътвен*, *жертвен*, *жрътиѣ* „жертвоприношение“, *жръти* „жертвам“, *жертвеност*, *жертвеник* „мястото на жертвоприношението“, *жертвеник* „название на съзвездие“, *жертвам се*, *жрец* „жертвоприносител“, *жертвец* „жрец“, *жертвовател*, *жертвам*, *жертвоготовност*, *жертвоотдаден*, *жертвопринесен*, *жертвоприношение*, *саможертва* и т.н.

Старобългарската дума *жертва* няма съответствие в славянските езици (БЕР, с. 538). Заета е единствено в руски чрез промяна на „е“ в „ѣ“. Въпреки това в БЕР (с. 538) се свързва с хипотетичния праславянски корен **ǵǵ-*, родствен на омофонен праиндоевропейски глагол със значение „възхвалявам, хвалебна песен“, което семантично е далеч от принасяне на жертва.

Много по-добро етимологично съответствие на старобългарското *жертва* може да се намери в авестийското понятие *заотра* „възлияние, жертва“. Праиндоиранците извършвали възлияния с мляко, сок и листа от растения, наречени *заотра*, в чест на богинята на водата Апас (Бойс 1994). По-късно техните наследници, праиранците и индоариите принасяли в жертва животни, след като откупвали живота им с разлистени клонки, сплетени в сноп, наречен баресман. Те наричали тези жертвоприношения с друга дума - *ясна* или *яждна*, производни от глагола *uaziti* „принасям жертва“. Източните иранци възприемали кучето като важен митологичен персонаж и го използвали като свидетел при сключване на договори (Чобанов 2010, 115-124). Подобни религиозни действия при прабългарите (водоизлияние, издигане на клонки над главата на жреца, разсичане на животни в присъствие на кучета като свидетели) са засвидетелствани във връзка с подписания в началото на 815 г. в Константинопол мирен договор между Омуртаг и византийския император Лъв V (Theoph. contin, ed., Vol., p. 31, 8–21 (по ГИБИ, V, с.113)). Използването от прабългарите на кучета като свидетели при принасяне на жертви е описано и в сведенията на Теофилакт Охридски в

“Мъченичеството на 15-те тиверопулски мъченици” (ГИБИ т. IX, 63-67). Тези данни подкрепят представата, че прабългарите, чиято маса в мнозинството си са били наследници на степните сармати, са съхранили част от религиозната практика на най-древните индоиранци, включително и тяхното архаично название *заотра*, преминало в старобългарски като *жертва*.

10. Семантичен корен „мал – планина”. Среща се в Западна България и БЮР Македония като ороним: Мальовица (връх в Рила, 2729 м), Малешевска планина. В езика на албанците *mal* – „планина”. Подобна дума има и в румънския език - *mal* „скала, планина”. Произходът на тази балканска дума е неясен. Някои я свързват с латишкото *mala* - бряг. Йордан Иванов предполага, че *mal* може да е трако-илирийска дума. Най-разпространеният корен за „планина” при траките обаче е друг - праиндоевропейското *reg* „скала, планина” (на староиндийски *ragvata*, в хититски NA4*regu[na]*, в испански Пиринеи), откъдето идват местните тракийски ороними Перелик, Персенк, Перперек, Пелистер, Перин – Пирин.

Семантичният корен *mal* „планина” се среща в езиците на днешните дравиди в южна Индия като наследник на прадрavidското **mal-ai* „височина, планина”. От него в тези езици са образувани думите *malai*, *male*, *mālē*, *malan̄g*, *mare*, *māre* „планина, височина, гора” (Bugrow 1984, 420). От него идват и следните названия на планини, отбелязани в древноиндийския епос Махабхарата: *Malyavat* и *Malaya* в дн. Южна Индия, *Malawa* (*Malwa*) – планинско плато и название на средновековно княжество в дн. Средна Индия и *Himalaya* в дн. Северна Индия. Тъй като в миналото прадрavidите са населявали много по-обширни области (Средна Азия, Индия, Елам) някои автори (Paliga 1989, 309-334) изказват хипотезата, че балканската дума *mal* – „планина” може да е наследство от езика на местните пред-индоевропейци, ако той е бил родствен на езика на прадрavidите. Имайки пред вид примера с прабългарската дума с дравидски произход *кутри*, по-обоснована изглежда възможността някой от дошлите на Балканите източноирански народи (прабългари, авари) да са донесли думата *mal* „планина” от района на Средна Азия.

11. Етимологичен корен **цяр**, **цел** възходящ към староперсийската дума *chāgā* “цяр, лек, лекарство, помощ, сила, способност”, вариант *bī-chāragī* (بیچارگی) “нелечимост, безпомощност, безсилие, неспособност”. Образова голямо семантично гнездо, включващо стабългарските думи *цяр*, **ЦЪРЪ** (лек, лекарство), *целба*, *целебен*, *целити*, *целение*, *целител*, *целителен*, *оцелявам*, които се използват и в съвременния български заедно с *цера*, *изцерение* и др. Кореновите варианти „цяр - цел” се получават чрез известния фонетичен R→L преход и имат сигурно староперсийско съответствие.

12. Етимологичен корен възходящ към асировавилонските думи **bars** „да видя, проверя”, **bāru** „жрец-прорицател” и **Брику** „бог - предсказател”. Наскоро (Иванов 2013) бяха представени доказателства за транскавказки връзки в културата и религията на прабългарите от Северното Прикавказие с народите в Месопотамия. На първо място това е прабългарската бронзова розета от Плиска (която представлява копие на т.н. „велик ключ на Соломон”) и три от названията на боговете – планети върху нея, които названия се срещат и в надпис от Мурфатлар и върху новонамерен медалион от Североизточна България. Това са теонимите *Анишър* (Янкул-овчар, Юпитер), *Ае* (Месец) и *Тхе* (Меркурий), които нямат индоевропейски паралели, но съвпадат с названията на тези богове при шумери и асирийци (Аншар, Асур – Юпитер и Ае, Еа - Месец) и семити (Кохеб - Меркурий). Като свидетелство за тези културни връзки се посочват и особеностите на прабългарското художествено изкуство, писмени знаци, гадание по вътрешните органи на жертвени животни, календар и техниката на строеж с каменни квадри, които имат близки паралели с културата на месопотамските народи.

В старобългарския език са съществували няколко особени думи със значение и звучене, близко до това на *bāru*, *bars*, **Брику** – *влъх(ва)* „източен жрец, гадател, пророк, вълшебник, маг, магьосник”, *врач* „лекар, знахар, билкар”, *вражалец* „предсказател,

гадател”, *врачка* „ясновидка, прорицателка”, *балий* „лечител”, *балия* „знахарка, магьосница”, при волжските българи *баяр* „предсказател” (Бахши Иман 1993, 17) и голям брой техни производни - *вълхвованије* „езическо служение, гадаене, магьосничество”, *вълшьба* „вълшебство, магия” и др. Някои от тези думи са усвоени от околните на България народи като езикови изолати с неясна етимология. В някои случаи християнската религия е успяла да им придаде негативното значение „лъжец, измамник”. В тази връзка етимологията на *врач* се извежда от праслав. *v(ъ)г – ась „лъжец” и от корена на руския глагол *врать* „лъжа”. Други автори предполагат прабългарски произход на *врач*. На основа на гореказаното старобългарските думи с неизяснена етимология *врач*, *балий*, *вражалец* и *вълх(ва)* могат да се представят като прабългаризми, етимологически възхождащи до асировавилонските думи *bars* (да видя, проверя), *bāru* - жрец-прорицател и *Брику* - „бог - предсказател”.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. При традиционното, поединично изследване на посочените силно продуктивни неславянски, но славянизирани думи само малка част от тях се смятат за прабългарски. Обикновено на останалите се търси друга етимология от вида ранно заимстване от гръцки или балканско-латински, заимстване от езика на скито-сарматите на най-ранен праславянски етап, представяне като звукоподражателни думи или в краен случай като трудни думи с неясна етимология. При такъв подход не се отчита факта, че тези думи са особено продуктивни само в българския език, което показва една по-особена роля на българския език в тяхното усвояване и славянизирание.

Досега малко внимание е обръщано на наличието или липсата на способност у наследените прабългаризми да образуват семантични гнезда. А това е важно, защото тази способност може да отразява вида на самата дума (собствена за езика на прабългарите или заимствана от друг народ) и продължителността на нейното използване в езика на прабългарите до образуването на българската народност. Езиковото заимстване при народите е един нормален и всеобщ процес, който при прабългарите е бил улеснен от факта, че те са включвали разнородни етнически елементи и са попадали под влияние на различни – централноазиатски, кавказки и косвено месопотамски народи.

Семантичните корени на представените общо 12 български семантични гнезда имат като правило източен (ирански, индоирански, месопотамски) етнически произход¹. Това показва, че за разлика от почти еквивалентния брой посочени по-горе централноазиатски езикови изолати, тези източни семантични корени са били или исконни за езика на прабългарите, или са функционирали дълго време в него до

¹ Този резултат накланя везните в полза на месопотамския произход на следните знаменателни прабългарски думи – *кумир*, *книга*, *печат*, *онгъл* и *тълмач*. Например Ст. Младенов свързва *кумир* с древносирийското *kumrā* – „молитвено място” (Младенов 1979, 206). Прабългарската дума *книга* може да произлиза от асирийското *kaniku* - „нещо написано” и *kunukku* – „печат” през някой кавказки език (в източнокавказкия лезгински език *kh'n*, *kh'in* – книга, в арменски *knik* – печат) (Добрев 2005, 235-239). П. Добрев свързва прабългарските думи *печат* с грузинското *bečedi* – „печат” и *онгъл* със шумерското *unpuku* – „вътрешен”, *opogon*, *opgo* – „вътрешен кръг” (Добрев 1995, 88). Прабългарската дума *тълмач* се приема като производна на индоарийското митанийско *talamī* – „преводач” (Ликоманова 2002, 25-30). Митанийската дума е заета в хетски като *taḡkumai* и асирийски като *taḡkumanni*, после преминава в арабски като *terḡeman*, от там в османотурски като *tercuman* и накрая в редица балкански езици като *dragoman* – („пре) водач” и украински като *драгоман* – „преводач”, „официален преводач”). Гореказаното придава по-голяма тежест и на хипотезата *колдун* < халдей „месопотамски жрец”.

Според Фасмер *небе* е общославянска дума без славянска етимология и най-вероятно е заимствана от старобългарския език. Произходът на старобългарската дума *небе*, която образува огромно семантично гнездо обаче е нерешен проблем, като за работна е приета хипотезата, че тази дума идва от гръцкото *νεφó* = „неяснота, мътност, облак”, което е неубедително. На основата на горните факти старобългарското *небе* може да се изведе от вавилонската дума *paḫu* - „небе”, заимствана в езика на хетите като *perī* „небе” (БСЭ 1953, т. 29, 13) и в авест. *nabah* „небе”. Това, косвено месопотамско наследство в езика на прабългарите може би ще обясни и появата на такива източни (семитски) думи в старобългарския език като *лъв* вместо „леон” (гръцко и латинско) и *камила* вместо славянското „велбъж”.

образуването на българската народност. За разлика от централноазиатските езикови изолати, общият брой на източните думи в представените семантични гнезда е на порядък по-голям. Тези резултати се в съгласуват с по-добре обоснованата хипотеза за източен произход на мнозинството прабългари².

Литература:

Абаев: В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том I. А-К. Издательство Академии наук СССР, М.-Л., 1958.

Ангелова: Е. Ангелова. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – Археология, 1995, 2, 5 – 17.

Андреев, Пещерева: М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. Ягнобские тексты. АН СССР М.-Л. 1957 г.

Бакалов: Г. Бакалов. Историографски проблеми около ранната история на евразийските българи. – Български векове, 2, 2000.

Бакалов: Г. Бакалов. Историографски проблеми около ранната история на евразийските българи. – Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia В чест на проф. Веселин Бешевлиев, София, 2003, с. 44.

Балан, Боев: М. Балан, П. Боев. Археологически материали от некропола при Нови пазар. – ИАИ, XX, 1955, 347 – 370.

Бартольд: В. Бартольд. Собрание сочинения. М. 1965 г. т. 7.

Даскалов: Б. Хр. Даскалов. Личен архивен фонд (1876 - 1944). Областен държавен архив – Габрово. № 455/Инвентарен опис № 1. Инвентарни единици № 613-663.

Иман: Иман бахши. Джагфар тарихы. Свод болгарских летописей 1680 г. Т. I.. Оренбург, 1993.

БЕР - Български етимологичен речник. Съставили В. И. Георгиев и др. Изд. На БАН. С. 1986.

Бешевлиев: В. Бешевлиев. Ирански елементи у първобългарите. – В: Антично общество. Труды Конференции по изучению проблем античности. Москва, 1967, 237 – 247

БНТ - Българско народно творчество. 12 тома. София. 1970.

Бойс: М. Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Пер. с англ. и примеч. И. М. Стеблина-Каменского. — СПб.: Центр „Петербургское востоковедение”. 1994.

БСЭ - Большая советская энциклопедия. 2 изд. (Введенский – отв. ред.). М. 1953, т. 29

Вакарелска-Чобанска: Д. Вакарелска-Чобанска. Самоковският говор. Институт за български език. БАН. Акад изд. „Проф. Марин Дринов”. София. 2002

Григоров: В. Григоров. Ориентация на гробовете в старобългарските двуобредни некрополи на Долен Дунав. – Археология, 2006, 1 – 4, с. 47 – 64.

² В подкрепа на този извод могат да се изброят допълнителен брой прабългарски думи със сигурен ирански произход – *чертог* „стая, дворец”, *маготин* „военно-държавна титла”, *чигат* „меченосец”, *купе* „ризница”, *хонса* „крадец”, *таг(чи)*, меч(еносец), *хръзан* „бич”, *чип(аг)* „джоб”, *кика* „чембас”, *таркан* „управител, съдия”, както и голям брой старобългарски думи съвпадащи с подобни думи от иранските езици: *пърси* „гърди”, *корд* „меч”, *ренк* „цвят”, *сурик* „червено-кафяв цвят” (от иранското *сурх* - червен), *тат* „крадец”, *татба* „кражба”, *стан* „жилище, област, държава”, *рът* „лице”, *гурво* „пещера”, *уза* „връзка”, *шятити* „шетам”, *юзда* „поводи”, *шатра* „палатка”, *ради* „последов за причина” и др.

- Десницкая:** А. В. Десницкая. К интерпретации балканизмов в карпатской лексике. В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев. Штинца, 1976
- Димитров:** Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 98.
- Добрев:** И. Добрев. Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. С. 2005.
- Добрев:** П. Добрев. История на българската държавност. С. 1995.
- Добрев:** П. Добрев. Царственик на българското достолепие. Изд. къща "Ив. Вазов". София, 1998
- Дончева:** Ст. Дончева. Езическите храмове – опит за архитектурно-семантичен анализ. – Acta Musei Varnaensis. III-2. Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Варна, 2002, 73 – 93.
- Етнография на България. I-ви и II-ри том. Изд. Наука и изкуство. София. 1974.
- Заимов:** Й. Заимов. Български именник. Изд. къща Анимар. 2004
- Иванов:** И. Т. Иванов. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия. Списание "История", кн. 4, г. XXI, 2013, с. 287 - 310
- Иванов:** И. Т. Иванов. Върху значението на владетелските титли *kanasubūri* и *canisauci* при прабългари и авари. – Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България” – Шумен, 14 – 16 май, 2010 г., Шумен, 2011, 212 – 223.
- Иванов:** И. Т. Иванов. За началото на годината в прабългарския календар. - сп. Хемус, 2006, кн. № 2
- Иванова:** В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. В: Разкопки и проучвания. Издание на БАН. Трудове на Народния Археологически музей. III. Средновековен отдел. София. Държавна печатница. 1948, с. 15 – 64
- Иванова-Мирчева, Давидов:** Д. Иванова-Мирчева, А. Давидов. Малък речник на Старобългарския език. Изд. Слово, В. Търново. 2001
- Илчев:** С. Илчев. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С. 1998 г.
- Йорданов:** Й. Йорданов. Антропологическо изследване на костния материал от раннобългарския масов гроб при град Девня. – ИКМВ, XII (XXVII), 1976, 171 – 213
- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. Ред. коллегия: С. А. Токарев, И. Н. Гроздова, Ю. В. Иванова и С. Я. Серов. Наука, Москва. 1983.
- Ковачев, Тотевски:** С. Ковачев, Т. Тотевски. Речник на Троянския говор. Университетско издателство Св. Климент Охридски. Троян, 1998.
- Кочергина:** В. А. Кочергина. Учебник Санскрита. Учебник для высших учебных заведений - Москва: Филология, 1994.
- Ликоманова:** И. Ликоманова Преводът между теорията и практиката. Унив. Изд. „Св. Климент Охридски”. София, 2002, с. 25-30
- Младенов:** С. Младенов. История на българския език. 1979. Превод от немското издание на книгата – 1929 г.
- Наделяев и др.:** В.М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р.Тенишев, А.М. Щербак, Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И. В. Кормушин, Н. И. Летягина, Л.Ю. Тугушева. Древнетюркский словарь. Ленинград 1969.
- Попович:** Ю. В. Попович. Молдавские новогодние праздники. В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев. Штинца, 1976 а
- Попович:** Ю. В. Попович. Сравнительный анализ некоторых обычаев годового цикла у народов балканского и карпатского ареалов. В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев. Штинца, 1976 б, с. 144.

Рашев: Рашев Р. Первое Болгарское царство на Дунае. Глава 2. В : История татар с древнейших времен. т. II. Волжская Булгария и Великая Степь. Академия наук Татарстана. Институт истории им. Ш. Маржани. Изд. РухИЛ. Казань. 2006.

Рашев: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008, 262 – 264.

Рашев: Р. Рашев. За произхода на прабългарите. – *Studia protobulgarica et medievalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. ВеликоТърново, 1993, 23 – 33

Рашев: Р. Рашев. Прабългарите на юг от Долния Дунав. – В: Българите и техните съседи през V – X век. Варна, 2004, 12 – 13.

Селищев: А. М. Селищев. Славянское населения в Албании. С. 1981 г. (фототипно издание, по изданието от 1931 г.)

Срезневский: И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, том -3 (Р-Я). 1912 г., стр. 1416

Стеблин-Каменский: И. М. Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург. 1999 г.

Степанов: Ц. Степанов. Власт и авторитет в Ранносредновековна България (VII – ср. IX в.). София, 1999, 63 – 104

Стойнев: А. Стойнев. Българските славяни – митология и религия. Изд. Народна просвета. София. 1988, стр. 105

Стоянов: В. Стоянов. Между Иран, Туран и Древния изток в търсене на българския етногенезис. – В: *Civitas Divino-Humana. In honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. София, 2004, 485 – 499.

Стоянов: В. Стоянов. Кумано-печенежки антропоними в България през 15 в. С. 2000 г.

Тафраджийска: Цв. Тафраджийска. Към въпроса за етногенезиса на българите. – Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев. София. 1980, 43 – 51

Тафраджийска: Цв. Тафраджийска. Ориенталистика и прабългаристика. – Проблеми на културата, 3. 1982

Токарев: С. А. Токарев. Религиозные верования восточнославянских народов. Москва. Изд. АН СССР, 1957

Фасмер: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. 1950 – 1958. М. 1987

Цонев: Б. Цонев. История на българския език. Том 2. С. 1984 г. (фототипно издание)

Цонев: Б. Цонев. История на българския език. Том 1. С. 1919

Чобанов: Т. Чобанов. Ролята на кучето в обредите на прабългарското езичество. В: Изследвания върху културата на старите българи. Изд. Център за изследване на българите. С. 2010.

Чобанов: Т. Чобанов. Български владетелски имена и представителни триделни сгради от района на Кавказ. – Известия на Националния исторически музей – София, том XVII, 2006, 78 – 87.

Чобанов: Т. Чобанов. Наследството на Сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. София, 2006.

Adams: D. Q. Adams. A dictionary of Tocharian B. Publisher: Rodopi B. V., Amsterdam-Atlanta, GA 1999

Burrow: T. Burrow. A Dravidian etymological dictionary. 2nd ed. Oxford (Oxfordshire), Clarendon Press, 1984

Burrow, Emeneau: T. Burrow and M. B. Emeneau. Dravidian etymological dictionary. Clarendon Press, 1961, с. XVIII

D'amico: V. D'amico. I bulgari stanziati nelle terre d'Italia nell'alto medio evo. Roma. Associazione Italo-Bulgara. 1942-XX. Винченцо Д'амико. Българите, живеещи в Италия

през късното средновековие. Рим. Асоциация Италия-България. 1942. Превод Тодор Ламбрев.

Ivanov: Ivanov I. T. Az év kezdete a protobolgár naptárban. Haemus 2006/2.

Paliga: S. Paliga. Proto-Indo-European, Pre-Indo-European, Old European. Journal of Indo-European Studies, fall 1989, p. 309-334